

POMNIKI HISTORII, A DOŚWIADCZENIA ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA - ROZWAŻANIA NA PRZYKŁADZIE DREWNIANEJ ARCHITEKTURY SAKRALNEJ

SIWEK Andrzej¹

¹ dr Andrzej Siwek, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego
<https://orcid.org/0000-0002-3255-8768>

ABSTRAKT: Sukces i dynamiczny rozwój Listy Światowego Dziedzictwa ukazuje nośność koncepcji wskazania elitarnej grupy dóbr istotnych dla globalnej społeczności ze względu na wartość. Jednocześnie ewolucja listy ujawnia zagrożenia rozmywania się przekazu i dewaluacji wartości wpisów, po przekroczeniu ilościowej masy krytycznej. Na gruncie polskim można dostrzec analogiczne procesy i zagrożenia w stosunku do grupy dóbr najcenniejszych – pomników historii. Skłania to do pytań o analogie i różnice obu zbiorów dóbr szczególnych oraz o możliwość polskiej recepcji światowych koncepcji ochrony. Doskonałą grupą referencyjną ukazującą niespójności systemowe są polskie zabytki drewnianej architektury sakralnej. Na tym przykładzie omawiana jest koncepcja „Seryjnych pomników historii”. Związanie owej koncepcji z obowiązkiem opracowywania planów zarządzania, jako wyrazu aktywnej postawy ochronnej, może przyczynić się do optymalizacji systemu ochrony dóbr o najwyższej wartości. Jednocześnie zawarte w metodyce planów zarządzania analizy porównawcze mogą stać się narzędziem racjonalizowania nowych uznań za pomnik historii, określenia granic reprezentacji zjawiska. Odwoływanie się do grupy zabytków, a nie do pojedynczego, autorytatywnie wskazanego reprezentanta ma znaczenie zarówno dla stanowienia ochrony, jak i edukacji o dziedzictwie oraz prezentacji dziedzictwa kulturowego kraju. Nie ulega wątpliwości, że zbiór pomników historii i podzbiór dóbr światowego dziedzictwa powinny w polskim systemie ochrony zabytków wyróżniać się jako dobra najcenniejsze, zarówno pod względem prestiżowym, jak i ze względu na skuteczność oraz standardy ochrony precyzowane w planach zarządzania.

SŁOWA KLUCZE: Pomnik Historii, Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO, Zarządzanie dziedzictwem, Ochrona dóbr kultury, sakralna architektura drewniana

Wprowadzenie – doświadczenia krajowe i międzynarodowe

Miejsce i postać pomników historii w polskim systemie ochrony zabytków, czy szerzej w systemie państwowej polityki ochrony dóbr kultury, to jeden z aktualnych tematów dyskusji doktrynalno – programowej. W dyskusji o systemie ochrony zabytków w Polsce dominuje polonocentryzm. Chętnie odwołujemy się do szczególnego charakteru naszego dziedzictwa, odrębnej sytuacji

prawnej i materialnej, odmiennych uwarunkowań społecznych w stosunku do innych państw europejskich o ugruntowanych tradycjach ochrony zabytków¹. Często, dla potwierdzenia tej tezy, jako odniesienie wskazuje się Wielką Brytanię, czy Skandynawię². Jednak występowanie wielu faktycznych, lokalnych odrębności nie zmienia faktu, iż zasadnicze mechanizmy wyboru, wartościowania i stanowienia ochrony zabytków wywodzimy ze wspólnych źródeł doktrynalnych, paradygmatów wypracowywanych od dawna w ogólnoeuropejskiej dyskusji i praktyce konserwatorskiej³. Międzynarodowa ochrona zabytków wciąż udoskonala możliwości wymiany poglądów konserwatorskich, inspiracji dobrymi praktykami, czy współpracy w zakresie tworzenia dokumentów doktrynalnych⁴. Szczególną rolę globalnego forum odgrywa ruch Światowego Dziedzictwa, zapoczątkowany w 1972 r. przyjęciem Konwencji UNESCO o ochronie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego⁵. Lista Światowego Dziedzictwa, która jest tworzona w ramach realizacji misji UNESCO, zgodnie z literą i duchem wspomnianej Konwencji, to zbiór najcenniejszych dóbr kultury i natury współtworzących obraz rozwoju ludzkiej cywilizacji. To także oś, wokół której skupiają się dyskusje i doświadczenia w zakresie doskonalenia zasad i narzędzi ochrony dziedzictwa na świecie. W powszechnym odbiorze, to przede wszystkim wyznacznik elitarniej grupy dóbr kultury, gwarancja ich atrakcyjności, a zarazem zobowiązania do ochrony⁶. Łatwo o skojarzenie koncepcji wyróżnienia najcenniejszych dóbr kultury w skali globu – Lista, i w skali kraju – pomniki historii. Wprawdzie dla naszych pomników historii jesteśmy w stanie wykazać odrębną tradycję ich ustanawiania i rozumienia⁷, ale i tak obszary wspólne pozostaną rozległe. Warte rozważenia są zatem analogie, jak i możliwości recepcji doświadczeń międzynarodowych w kształtowaniu listy zabytków wyróżniających się w skali zasobu krajowego.

¹ Zachwatowicz J., *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, *Ochrona Zabytków*, 1981, 34/1-2 (132-133), s. 4-10; Rymaszewski B., *Klucze ochrony zabytków w Polsce*, Warszawa 1992, s. 5 - 9.

² Żuchowska B., *Partycypacja społeczeństwa w rewaloryzacji i ochronie zabytków – niektóre doświadczenia brytyjskie*, *Ochrona Zabytków*, 1983, 36/3-4 (142-143), s. 185-18; Purchla J., *Wielowymiarowa lekcja Norwegii. Polska perspektywa na rezultaty projektu Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce i w Norwegii* [w:] *Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce i w Norwegii*, Kraków 2011, s. 401 – 409; Skaldawski B., Chabiera A., Lisiecki A., *System ochrony zabytków w wybranych krajach europejskich*, *Kurier Konserwatorski* Nr 11, 2011 r., s. 5 - 9.

³ Krawczyk J., *Teoria Aloisa Riegla i jej polska recepcja a problemy konserwatorstwa współczesnego* [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin Warszawa–Lublin 2008, s. 63–74; Gaczol A., *Wpływy włoskich doświadczeń w ochronie dziedzictwa kulturowego na powstanie i kształt praktyki konserwatorskiej w Polsce*, [w:] „*Pod niebem północy*”. *Z dziejów polsko-włoskich związków artystycznych*, red. P. Kondraciuk, Zamość 2010: <http://muzeum-zamojskie.pl/wp-content/uploads/2011/03/11>; Szmygin B., *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000, s. 204 – 237.

⁴ Szmygin B., *Teksty doktrynalne w ochronie dziedzictwa – analiza formalna i propozycje* [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa – Lublin, 2008, s. 145 – 154.

⁵ Zalasińska K., red., *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 236 – 311.

⁶ Szmygin B., *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa – Lublin 2016.

⁷ *100 Pomników Historii*, red. E. Jagielska, Warszawa 2018, s. 9.

Pomnik historii – ramy ustawowe

W ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zawiera się definicja pomnika historii, jako jednej z form ochrony zabytków. Ustawa lapidarnie określa miejsce pomników historii w polskim systemie ochrony zabytków oraz procedury ich ustanawiania⁸. Co istotne, ustawowy zapis określa, że pomnikiem historii może zostać wyłącznie zabytek nieruchomy już objęty innymi formami ochrony (rejestr zabytków lub park kulturowy) „o szczególnej wartości dla kultury”⁹. Ustawa nie daje wskazań, jak ową szczególną wartość oceniać. Stąd próby dopowiedzenia ustawowych sformułowań przez instrukcje i kryteria przyjmowane na różnych szczeblach oceny kandydatur. Dodać można, że w sferze praktyki pierwsze kryteria i pomocnicze procedury oceny dla wniosków o ustanowienie pomnika historii były wzorowane na dokumentach światowego dziedzictwa. Wprawdzie nie odwołano się tam wprost do pojęcia wyjątkowej uniwersalnej wartości (OUV), ale przejęto koncepcję kryteriów, które powinny być spełnione, by zabytek uznać za szczególnie wartościowy. Ów dokument przyjęty i potwierdzony formalnie przez Radę Ochrony Zabytków 6 października 2005 r.¹⁰ został wpracowany w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków z inicjatywy Jacka Rulewicza, przez zespół kierowany przez Romana Marcinka¹¹. Obecnie zapis ustawowy określa też relację między ustanowieniem pomnika historii, a możliwością wnioskowania o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa. Jednak sformułowanie „minister właściwy /.../ może przedstawić”¹² jest na tyle otwarte, że po pierwsze nie oznacza automatycznego związku uznania za pomnik historii z kandydowaniem do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa. Po drugie nie oznacza też, że właściwy minister może zgłaszać „wyłącznie” kandydatury z listy pomników historii do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa. Ów brak obligatoryjnego związku obu zbiorów zabytków potwierdza praktyka nominacyjna, w której znajdujemy obiekty nie będące pomnikami historii, wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa, jak cerkwie drewniane, czy Auschwitz – Birkenau niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady, lub dobra, których tylko niewielka część jest pomnikiem historii, a wpis na Listę obejmuje znacznie większy obszar (np. Tarnowskie Góry lub Krzemionki Opatowskie)¹³. Zatem wspomniany artykuł 15 ust. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami faktycznie służy podkreśleniu rangi pomników historii, przez wskazanie perspektywy dalszego „awansu” w hierarchii zabytków, a zarazem nie ma jakiegokolwiek znaczenia w praktyce działań w sferze Światowego Dziedzictwa. Mimo

⁸ Art. 15 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2067, 2245, z 2019 r. poz. 730.

⁹ Art. 15. 1. Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków ... oraz Siwek A., *Representative or unique – dilemmas in protecting architecture of the 2nd half of the 20th century* [Reprezentatywne czy wyjątkowe – dylematy ochrony dziedzictwa 2. połowy XX wieku], *Wiadomości Konserwatorskie = Journal of Heritage Conservation*, 49 (2017), s. 125 – 133.

¹⁰ Zalasńska K., Zeidler K., *Wykład prawa ochrony zabytków*, Warszawa 2015, s. 101.

¹¹ Archiwum OT NID w Krakowie, Materiały robocze R. Marcinka.

¹² Art. 15. 4. Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków ...

¹³ Por.: Tarnowskie Góry - <https://whc.unesco.org/en/list/1539/documents/>; Krzemionki Opatowskie - <https://whc.unesco.org/en/list/1599/documents/>;

Pomniki historii: https://nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/.

to analiza ewolucji polskiego systemu prawnego ochrony zabytków, prowadzi do wniosku, że w ostatnich dekadach osiągnięciem jest dążenie do hierarchizacji form ochrony – od ewidencji zabytków, przez rejestr, po pomnik historii i światowe dziedzictwo, które jawi się jako nadrzędna, wynikająca z traktatowych zobowiązań forma ochrony pozostająca pod nadzorem międzynarodowej społeczności¹⁴. Natomiast relacje pomnika historii i Światowego Dziedzictwa zarówno w zapisach ustawy, jak i w procedurach wyboru nie są konsekwentne i jednoznaczne.

Grupa referencyjna – sakralna architektura drewniana

Do doskonałą grupą referencyjną ukazującą niespójności systemowe są polskie zabytki drewnianej architektury sakralnej. Są reprezentowane na Liście Światowego Dziedzictwa, są wśród pomników historii. Jednak w znacznej mierze są to zbiory rozłączne. Kościoły i cerkwie reprezentujące w skali światowej zjawisko sakralnych budowli drewnianych w Polsce, nie są obdarzone tytułem pomnika historii. W przypadku sześciu kościołów drewnianych południowej Małopolski wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa w 2003 r. żaden nie uzyskał dotąd tytułu pomnika historii¹⁵, choć aktualnie sygnalizowane są aspiracje gospodarzy kościołów w Haczowie i Lipnicy Murowanej w tym zakresie. W przypadku ośmiu polskich cerkwi drewnianych współtworzących wpis cerkwi drewnianych regionu Karpat w Polsce i na Ukrainie, żadna z nich nie była pomnikiem historii w 2013 r. w chwili wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa¹⁶. Niedawno, w 2018 r. tytułem pomnika została obdarzona cerkiew z Radruża¹⁷. W przypadku protestanckich kościołów pokoju o drewnianej konstrukcji ryglowej w chwili wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa w 2001 r., żaden nie był uznany za pomnik historii. Jednak od 2017 r. zarówno kościół w Jaworze, jak i w Świdnicy szczytują się tytułem pomnika historii przyznanych przez Prezydenta RP¹⁸. W tym czasie tytuł pomnika historii uzyskują inne świątynie z kategorii zabytków drewnianej architektury sakralnej. Dość wskazać kościoły drewniane z Szalowej (2017 r.), Klempska (2017 r.), czy Olesna (2018 r.)¹⁹, lub zaawansowane starania w sprawie kościoła w Orawce²⁰. Jeśli dodamy do tego sygnały o (uzasadnionych zdaniem autora) aspiracjach gospodarzy cerkwi w Hańczowej, kościołów w Grywałdzie, Lachowicach, bądź Tomaszowie Lubelskim, złożoność problemu ukaże się w całej okazałości. Jednocześnie

¹⁴ Zalaśńska K., Zeidler K., *Wykład...*, s. 63 – 110.

¹⁵ Kornecki M., red., *Kościoły drewniane południowej Małopolski – Materiały do dokumentacji wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, Teki Krakowskie, t. 12; 2000, s. 3 – 94.

¹⁶ Por.: <https://whc.unesco.org/en/list/1424/documents/>.

¹⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 listopada 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Radruż – zespół cerkiewny”, Dz. U. z 6 grudnia 2017 r., Poz.2253.

¹⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Świdnica – zespół kościoła ewangelicko-augsburskiego pod wezwaniem Świętej trójcy, zwany kościołem pokoju”, Dz. U. z 28 marca 2017 r., Poz.672; Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Jawor – kościół ewangelicko-augsburski pod wezwaniem Ducha Świętego, zwany Kościołem Pokoju”, Dz. U. 29 marca 2017 r., Poz.673.

¹⁹ *100 Pomników Historii...*, s. 153 – 155, 257 – 259, 333 – 335.

²⁰ <http://orawka-kosciol.pl/2019/04/wizyta-przedstawicieli-narodowego-instytutu-dziedzictwa/>.

warto zauważyć, iż zarówno w przypadku wpisu kościołów jak i cerkwi drewnianych na Listę Światowego Dziedzictwa, podkreślano, że jest to reprezentacja szerszego zjawiska, a wpis „seryjny” miał zapewnić reprezentatywność próbki ilustrującej istotne zjawisko w dziejach cywilizacji²¹. Natomiast uznania za pomnik historii mają charakter indywidualny, jednostkowy, choć teoretycznie przewidziano możliwość tworzenia grupy – „serii” obiektów tej samej kategorii²². Specyfika i bogactwo polskiego zasobu zabytków drewnianej architektury sakralnej skłania do weryfikacji kryteriów wyboru pomników historii, jak i refleksji nad wyjątkowością lub typowością kandydatów.

„Seryjny pomnik historii”

Wybór założenia, iż pomniki historii mają ilustrować najcenniejszy dorobek dziedzictwa kulturowego kraju prowadzi do przekonania, że pewne kategorie zabytków utrwalonych w naszych dziejach, krajobrazie i tradycji artystycznej, a zarazem powtarzalnych w warstwie formalno – typologicznej, powinna być reprezentowana nie przez pojedyncze, a „seryjne” – grupowe uznania. Charakterystyka zasobu sakralnej architektury drewnianej w Polsce prowadzi do wniosku, iż jest znaczna ilość obiektów o porównywalnej, wysokiej wartości artystycznej i historycznej²³. Ograniczenie uznania za pomnik historii dla jednego z przykładów prowadzi do zubożenia obrazu. Zresztą pozostaje wówczas, tym wyraźniejsze, pytanie o kryteria wyboru. Przecież zasada „kto pierwszy ten lepszy” nie może decydować o kształtowaniu reprezentacji najcenniejszych zabytków w kraju. Istotną inspiracją dla rozwiązania problemu, mogą być doświadczenia Światowego Dziedzictwa w zakresie wpisów seryjnych. Koncepcji wpisów seryjnych (wieloczęściowych) próżno szukać w tekście Konwencji o ochronie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r. Pomysł ten wyniknął z doświadczeń w trakcie budowania Listy Światowego Dziedzictwa. Został skodyfikowany w dokumencie pomocniczym w stosunku do Konwencji, jakim są *Wytyczne operacyjne do stosowania Konwencji o ochronie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*²⁴. We wciąż modyfikowanym i optymalizowanym dokumencie zdefiniowano istotę wpisów seryjnych (dóbr wieloczęściowych). Nominacji seryjnych dotyczą art. 137-139. Z czego art. 137 zawiera zasadnicze definicje charakteryzujące koncepcję dobra seryjnego.

Dobra wieloczęściowe zinterpretowano następująco:

a) Części składowe powinny odzwierciedlać powiązania kulturowe, społeczne lub funkcjonalne, występujące na przestrzeni czasu, które zapewniają odpowiednio: połączenie krajobrazowe,

²¹ Siwek A., *Drewniane cerkwie w polskim i ukraińskim regionie Karpat na Liście UNESCO – o światowym dziedzictwie uwag kilka*, Watra, nr 12;2015, s. 141 – 152.

²² *W przypadku zabytków architektury – obiekty o jednorodnych cechach i wartościach, reprezentujące wspólny krąg kulturowy, mogą być grupowane w zespoły*, wg.: https://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zaradcow/opiekana-d-zabytkami/pomniki-historii/kryteria-wyboru/.

²³ Ruszczyk G., *Architektura drewniana w Polsce*, Warszawa 2009.

²⁴ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, WHC.17/01; 12 July 2017, por.: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>.

ekologiczne, ewolucyjne lub siedliskowe.

b) Każda część składowa powinna mieć swój wkład w wyjątkową uniwersalną wartość dobra jako całości w sposób znaczący, naukowy, czytelnie zdefiniowany i dostrzegalny; i może zawierać m.in. atrybuty niematerialne. Wynikowa wyjątkowa uniwersalna wartość powinna być łatwa do zrozumienia i przekazywania.

c) Konsekwentnie, w celu uniknięcia nadmiernej fragmentacji, proces przygotowywania wniosku o wpis dobra, włączając w to wybór części składowych, powinien w pełni brać pod uwagę ogólną operatywność i spójność dobra i zakładając, że całość, a niekoniecznie poszczególne jej części, posiada wyjątkową uniwersalną wartość²⁵.

Ponadto, w Wytycznych operacyjnych, w art. 114 stwierdzono, iż: *W przypadku dóbr wieloczęściowych konieczny jest system zarządzania lub mechanizmy zapewniające skoordynowane zarządzanie poszczególnymi komponentami, które to powinny zostać opisane we wniosku o wpis dobra na Listę²⁶.*

Seryjny pomnik historii można z powodzeniem wzorować na powyższej koncepcji, sprawdzonej w międzynarodowej praktyce. W takim ujęciu, w kategorii sakralnej architektury drewnianej, można by wyodrębnić istotne grupy typologiczne. Następnie trzeba by sukcesywnie wypełniać je reprezentatywnymi przykładami, które w swym ogóle najlepiej ilustrują dane zjawisko historyczne – artystyczne. Na przykład w grupach typologicznych „kościółki gotyckie”, „kościółki barokowe”, „poszukiwania stylu narodowego”, etc. Pierwszym i zdawać by się mogło najbardziej oczywistym postulatem jest „przejęcie” reprezentacji zjawiska z Listy Światowego Dziedzictwa i ustanowienie „seryjnych” pomników historii w postaci drewnianych, gotyckich kościołów Małopolski oraz drewnianych cerkwi regionu Karpat. Owe serie można by poszerzać o niemniej cenne, acz niedocenione w sferze globalnej przykłady, jak np. wspomniany kościół z Grywałdu, czy cerkiew z Hańczowej, by grupa reprezentatywna w skali świata, na poziomie krajowym miała szerszy krąg odniesień.

Ochrona i zarządzanie, jako funkcja identyfikacji wartości

Przyjęcie koncepcji „seryjnego” pomnika historii będzie miało dalsze istotne reperkusje systemowe. Polski system ochrony zabytków opiera się na indywidualnym podejściu do obiektu chronionego, tak w sferze prawnej – spersonalizowana odpowiedzialność właściciela za stan dobra, jak i doktrynalnej – teza o konieczności jednostkowego rozpoznania każdego zabytku przed podjęciem wiążących decyzji konserwatorskich²⁷. Jednocześnie raporty, wypowiedzi publicystyczne i doświadczenia wskazują na istotne regionalne zróżnicowanie polityk konserwatorskich²⁸. Stąd obecność w dyskusji publicznej problematyki standardów

²⁵ <https://swiatowedziedzictwo.nid.pl/media/uploads/dokumenty/wytyczne-operacyjne/wt-operacyjne-pol/wo2015-tekst-glowny-pl148421293082.pdf>.

²⁶ Tamże.

²⁷ Rouba B., *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków*, Toruń 2014, s. 116 – 128.

²⁸ *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa 2017.

konserwatorskich²⁹. Jednak przy biernym, zakazowo – nadzorczym charakterze tradycyjnego systemu ochrony zabytków, standardy mogą być użyteczne, ale nie wystarczą do optymalizacji ochrony. Dla grupy zabytków uznanych za najcenniejsze w skali kraju celowe jest wdrażanie aktywnych systemów ochrony, dla których oparciem są doświadczenia z zakresu zarządzania dziedzictwem wypracowywane w sferze światowego dziedzictwa. Istotnym elementem owej praktyki jest obowiązek sporządzania planów zarządzania, które służą porządkowaniu, koordynowaniu i ukierunkowywaniu działań ochronnych w szerokim spektrum zagadnień i przy angażowaniu licznych interesariuszy³⁰. Dokumenty takie, ze względu na swój analityczny charakter, doskonale ukazują zarówno obszary wymagające poszerzenia badań, czy dokumentacji, jak i pozwalają hierarchizować działania, by finalnie służyły osiągnięciu rezultatów, wskazanych w wizji, precyzującej jak optymalnie utrzymywać dany zabytek. Dla „seryjnej” kategorii pomnika historii, takie plany zarządzania wymagałyby dwuetapowego podejścia – sporządzania dokumentów w skali obiektu oraz w skali całej grupy typologicznej. Należy wspomnieć, iż wypracowana metodologia tworzenia planów zarządzania dla dóbr szczególnie cennych, uwzględniająca wymogi światowego dziedzictwa, a dedykowana również polskim pomnikom historii, obejmuje między innymi analizę porównawczą dobra³¹. Jest to niezbędny etap analizy, służący zidentyfikowaniu wartości i jej atrybutów dla danego dobra. Atrybuty odgrywają następnie rolę zasadniczych elementów systemu zarządzania, gdyż na ich zachowaniu, eksponowaniu i interpretacji skupia się strategia ochrony³². Zatem plan zarządzania, a właściwie jego część analityczna obejmująca analizę dobra, może być zarazem narzędziem ujawniającym jakie jeszcze obiekty powinny znaleźć się w gronie wyróżnionych tytułem „seryjnych” pomników historii w danej kategorii typologicznej. Może to być ekspercki sygnał dla gospodarzy poszczególnych obiektów, iż są podstawy do podjęcia starań o uzyskanie zaszczytnego tytułu. W ten sposób można pogodzić potrzebę eksperckiego kształtowania zbioru pomników historii z obszarem inicjatyw gospodarzy obiektów. W przypadku wniosków formułowanych dla zabytków spoza wskazanego przez ekspertów „kanonu typologicznego” to analiza porównawcza powinna rozstrzygać, czy wnioskowany obiekt reprezentowanymi wartościami w wystarczającym stopniu koresponduje z pozostałymi elementami „serii”, czy wnosi do prezentacji typu nowe wartości, czy też jest z różnych względów (np. stan zachowania, autentyczność, integralność) kandydaturą o nieadekwatnej wartości w stosunku do pozostałych reprezentantów zjawiska. Usankcjonowanie takiej procedury wyłaniania nowych pomników historii byłoby kolejną analogią do procedur wyboru dóbr światowego dziedzictwa, gdzie analiza porównawcza jest istotnym i koniecznym etapem definiowania deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości. Z tą różnicą, że w przypadku pomników historii

---

²⁹ Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014 – 2017, s. 52. http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20140530projekt_zalacznika_do_uchwaly_o_KPOZiONZ_cz-1_w.pdf.

³⁰ Wijesuriya G., Thompson J., Young Ch., *Zarządzanie światowym dziedzictwem kulturowym*, Warszawa 2015, s. 4 – 5.

³¹ Fortuna-Marek A., Siwek A., Szmygin B., *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV - metoda i przykłady zastosowania*, Lublin 2017.

³² Szmygin, B., *Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości*, [w:] B. Szmygin, (red.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, Warszawa 2011, s. 58-69.

powinniśmy oczekiwać wykazania nie uniwersalnej, globalnej wartości, a wyjątkowej wartości w skali kraju. Na marginesie można dodać, iż przypadek drewnianych cerkwi regionu Karpat z Polski i Ukrainy ukazuje, iż w grupie porównawczej mogą znaleźć się zabytki pozostające poza obecnymi granicami kraju³³. Oczywiście nie ma prawnych możliwości obejmowania ich procedurami ustanawiania pomnikami historii, gdyż ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z zasady dotyczy terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Jednak może być to impuls do poszukiwania odrębnej formuły listy szczególnych zabytków kultury polskiej i z Polską związanej o znaczącym wymiarze symbolicznym i edukacyjnym.

Wnioski – „seryjny pomnik historii” i plan zarządzania, jako krok ku nowej jakości ochrony

Sukces i dynamiczny rozwój Listy Światowego Dziedzictwa ukazuje nośność koncepcji wskazania elitarnej grupy dóbr istotnych dla globalnej społeczności ze względu na wartość. Jednocześnie ewolucja Listy Światowego Dziedzictwa ujawnia zagrożenia rozmywania się przekazu i dewaluacji wartości wpisów, po przekroczeniu ilościowej masy krytycznej³⁴. Przy dynamicznym rozwoju listy pomników historii i rosnących aspiracjach kolejnych gospodarzy obiektów, takie zagrożenia mogą pojawić się i na gruncie krajowym. Odwołanie się do koncepcji „nominacji seryjnych”, które będą związane z obowiązkiem opracowywania planów zarządzania może przyczynić się do racjonalizowania nowych uznań za pomnik historii, zobiektywizowanego określania granic reprezentacji zjawiska, a zarazem będzie służyć optymalizacji i standaryzacji systemu ochrony dóbr o najwyższej wartości w skali kraju. Jako istotne atuty takiego rozwiązania można wskazać:

- Możliwość prezentacji ważnych w skali kraju treści historycznych i artystycznych związanych z konkretnymi kategoriami zabytków, które występują nie jednostkowo, a w postaci grupy porównywalnych, równocennych obiektów³⁵. Odwoływanie się do grupy, a nie do pojedynczego, autorytatywnie wskazanego reprezentanta ma znaczenie zarówno dla stanowienia ochrony, jak i edukacji o dziedzictwie oraz prezentacji dziedzictwa kulturowego kraju.

- Warunkiem powodzenia koncepcji seryjnych uznań za pomnik historii jest wiarygodna analiza porównawcza, określająca kryteria wyboru. Zastosowanie przywołanej metodologii planów zarządzania łączy w sobie dążenie do obiektywizacji wyboru (analiza porównawcza) i standaryzacji działań ochronnych (strategia zarządzania wspólna dla wybranej grupy zabytków). Dla uznań „seryjnych” plan zarządzania dla danej kategorii pomników, który uwzględnia już zdobyte doświadczenia wartościowania zabytków za pomocą analizy porównawczej, mógłby

---

³³ Np. można przywołać w grupie cerkwi regionu Karpat świątynię w Żółkwi związaną z mecenatem Sobieskich, lub cerkiew z Matkowa dokumentującą przenikanie się pierwiastków polskich i ruskich w fundacji drewnianej świątyni greko-katolickiej.

³⁴ Szmygin B., *Światowe dziedzictwo UNESCO z perspektywy 40 lat, Ochrona Zabytków* 2013 T. 66, NR 1-4 (260-263), s. 169 – 180.

³⁵ Prezentowany tekst odwołuje się do przykładu drewnianej architektury sakralnej, ale w podobnym duchu można rozważać szereg innych kategorii zabytków, od średniowiecznych klasztorów, przez dwory z poszczególnych stuleci, po zabytki przemysłu i inżynierii XIX i XX w.

być zarazem mechanizmem ujawniającym, jakie jeszcze obiekty powinny znaleźć się w gronie wyróżnionych tytułem i objętych szczególną formą ochrony.

- Wnioskiem, który nasuwa się na marginesie prezentowanych rozważań jest potrzeba uzgodnienie statusu pomnika historii i dóbr dotychczas wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa. Obszar rozbieżności w tym zakresie sprawia, że budowana hierarchizacja zasobu zabytków staje się nieczytelna i niewiarygodna. Jednak wyprowadzając wnioski z dotychczasowej praktyki działania należy opowiedzieć się za zasadą, że dobra wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa powinny jednocześnie uzyskiwać status pomnika historii, ze względu na potwierdzoną w skali globalnej wyjątkową uniwersalną wartość. Nie można też nie dostrzec uwarunkowania odwrotnego, iż tylko nieliczne zabytków o wyjątkowej wartości w skali kraju (pomniki historii) spełnią kryteria wyjątkowej uniwersalnej wartości w skali zasobu światowego.

- Ranga pomnika historii w systemie ochrony dóbr kultury w Polsce powinna wynikać po równo z prestiżowego charakteru wyróżnienia (i idących za tym lepszych możliwości pozyskiwania środków, udziału w programach promocyjnych, etc.) oraz z wysokiego standardu ochrony, który powinien być określony za pomocą obligatoryjnie sporządzanych planów zarządzania.

- Dokumenty zarządcze opracowywane według wspólnej metodologii powinny być wymagane zarówno dla pomników historii, jak i dóbr światowego dziedzictwa. Owa zbieżność może być jednocześnie doskonałą platformą przejmowania i adaptowania doświadczeń globalnych dla potrzeb krajowego systemu ochrony zabytków.

- Strategia zarządzania dobrami kultury (zabytkami) o najwyższej wartości w skali kraju sformułowana w planach zarządzania, w długofalowej perspektywie powinna pozytywnie wpływać na system ochrony zabytków w Polsce i finalnie prowadzić do ewolucyjnego wykształcenia nowej postaci owego systemu.

Nie ulega wątpliwości, że zbiór pomników historii i podzbiór dóbr światowego dziedzictwa powinny w polskim systemie ochrony zabytków wyróżniać się, jako dobra najcenniejsze, zarówno pod względem prestiżowym, jak i ze względu na skuteczność i standardy ochrony.

Fot. 1 Dębno Podhalańskie – drewniany kościół wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, nie jest pomnikiem historii, typologicznie związany z podhalańską grupą kościołów drewnianych. Fot. A. Siwek

Fot. 2 Grywałd - drewniany kościół nie wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, nie jest pomnikiem historii, typologicznie związany z podhalańską grupą kościołów drewnianych. Pod względem wartości bliski kościoła z Dębna. Fot. A. Siwek

Fot. 3 Orawka - drewniany kościół nie został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (wnioskowany, wykluczony w procedurach oceny w 2013r.), obecnie w trakcie zaawansowanych dążeń do uzyskania tytułu pomnika historii. Fot. A. Siwek

Fot. 4 Żółkiew (Ukraina) – carskie wrota ikonostasu w drewnianej cerkwi wpisanej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w ramach nominacji: drewniane cerkwie regionu Karpat w Polsce i na Ukrainie. Dwie postaci z Drzewa Jessego, z tarczą herbową Sobieskich w dłoniach – panegiryczny ukłon względem rodu kolatorów świątyni. Cerkiew to przykład zabytku poza granicami państwa polskiego, o doniosłym znaczeniu dla historii i kultury polskiej (jak cały zespół zabytkowy miasta). Fot. A. Siwek

Bibliografia

Drewniane Cerkwie Regionu Karpat w Polsce i Ukrainie - <https://whc.unesco.org/en/list/1424/documents/>.

Fortuna-Marek A., Siwek A., Szmygin B., (2017). *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV - metoda i przykłady zastosowania*, Lublin: Politechnika Lubelska.

Gaczoł A., (2010) *Wpływy włoskich doświadczeń w ochronie dziedzictwa kulturowego na powstanie i kształt praktyki konserwatorskiej w Polsce*, [w:] P. Kondraciuk (Ed.), „Pod niebem północy”. *Z dziejów polsko-włoskich związków artystycznych*, Zamość: Muzeum Zamojskie w Zamościu.

Jagielska E., (Ed.), (2018). *100 Pomników Historii*, Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Kornecki M., z zespołem, (2000), *Kościół drewniany południowej Małopolski – Materiały do dokumentacji wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, Teki Krakowskie, t. 12, s. 3 – 94.

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014 – 2017, (2014), http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20140530projekt_zalacznika_do_uchwaly_o_KPOZiONZ_cz-1_w.pdf.

Krawczyk J., (2008), *Teoria Aloisa Riegla i jej polska recepcja a problemy konserwatorstwa współczesnego*, [w:] B. Szmygin (Ed.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, s. 63–74, Warszawa–Lublin: Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska.

Krzemionki Opatowskie - <https://whc.unesco.org/en/list/1599/documents/>.

Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, (2017), WHC.17/01; 12 July 2017, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>.

Pomniki historii (2019), https://nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/.

Purchla J., (2011), *Wielowymiarowa lekcja Norwegii. Polska perspektywa na rezultaty projektu Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce i w Norwegii*, [w:] J. Purchla (Ed.), s. 400 – 409, *Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce i w Norwegii*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.

Rouba B. (2014), *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Rozbicka M., (Ed.), (2017), *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Świdnica – zespół kościoła ewangelicko-augsburskiego pod wezwaniem Świętej trójcy, zwany kościołem pokoju”, Dz. U. z 28 marca 2017 r., Poz. 672.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Jawor – kościół ewangelicko-augsburski pod wezwaniem Ducha Świętego, zwany Kościołem Pokoju”, Dz. U. 29 marca 2017 r., Poz.673.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 listopada 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Raduż – zespół cerkiewny”, Dz. U. z 6 grudnia 2017 r., Poz.2253.

Ruszczyk G. (2009), *Architektura drewniana w Polsce*, Warszawa: Muza.

Rymaszewski B. (1992), *Klucze ochrony zabytków w Polsce*, Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków.

Siwek A. (2015), *Drewniane cerkwie w polskim i ukraińskim regionie Karpat na Liście UNESCO – o światowym dziedzictwie uwag kilka*, Watra, nr 12; s. 141 – 152.

Siwek A. (2017), *Representative or unique – dilemmas in protecting architecture of the 2nd half of the 20th century [Reprezentatywne czy wyjątkowe – dylematy ochrony dziedzictwa 2. połowy XX wieku]*, *Wiadomości Konserwatorskie= Journal of Heritage Conservation*, 49, s. 125 – 133.

Skaldawski B., Chabiera A., Lisiecki A. (2011), *System ochrony zabytków w wybranych krajach europejskich*, *Kurier Konserwatorski*, Nr 11.

Szmygin B. (2000), *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin: Politechnika Lubelska.

Szmygin B. (2008), *Teksty doktrynalne w ochronie dziedzictwa – analiza formalna i propozycje*, [w:] B. Szmygin (Ed.), s. 145 – 154, *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa – Lublin: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Politechnika Lubelska.

Szmygin, B. (2011), *Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości*, [w:] B. Szmygin, (Ed.), s. 58-69, *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, Warszawa: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Szmygin B. (2013), *Światowe dziedzictwo UNESCO z perspektywy 40 lat*, *Ochrona Zabytków*, T. 66, NR 1-4 (260 - 263), s. 169 – 180.

Szmygin B. (2016), *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa – Lublin: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Politechnika Lubelska.

Tarnowskie Góry - <https://whc.unesco.org/en/list/1539/documents/>.

Wijesuriya G., Thompson J., Young Ch. (2015), *Zarządzanie światowym dziedzictwem kulturowym*, Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Zachwatowicz J. (1981), *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, *Ochrona Zabytków*, 34/1-2 (132-133), s. 4-10.

Zalasińska K., (Ed.) (2014), *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, Warszawa: Wolters Kluwer.

Zalasińska K., Zeidler K, (2015), *Wykład prawa ochrony zabytków*, Warszawa - Gdańsk: Wolters Kluwer, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Żuchowska B. (1983), *Partycypacja społeczeństwa w rewaloryzacji i ochronie zabytków – niektóre doświadczenia brytyjskie*, *Ochrona Zabytków*, 36/3-4 (142-143), s. 185-187.

